

उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा सीमान्तीय चेतना

■ डा. तुलसीप्रसाद गौतम

नेपाली विभाग, त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, त्रिवि, नेपाल

Email : gautamtulsi1@gmail.com

DOI : <https://doi.org/10.3126/ss.v10i1-2.68619>

सार

प्रस्तुत लेख उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा सीमान्तीय चेतनासम्बन्धी अध्ययनमा केन्द्रित छ । यो लेख गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ । यस अनुसन्धानका लागि सामग्रीको सङ्कलन पुस्तकालय कार्यबाट गरिएको छ । यसमा उत्तरवर्ती चरणमा क्रियाशील कविहरू श्रणव मुकारुड, रामप्रसाद ज्ञवाली, प्रगति राई, वियोगी काइँला, सुमिना र जुनू रानाका कविताहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ भने सीमान्तीय चेतनाको सिद्धान्तसँग सम्बन्धित पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा लिइएको छ । यसमा उपर्युक्त कविका कवितामा सीमान्तीय चेतना के-कसरी मुखरित भएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण उनीहरूकै कविताका साक्ष्यमा गरिएको छ । यसमा मुख्यतः आदिवासी जनजाति, महिला, दलित आदि वर्गका सीमान्तीय चेतनाको विश्लेषण गरिएको छ । कवितामा सीमान्तीय चेतना विश्लेषणका लागि यसमा वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धति प्रयोग गरिएको छ । यस अध्ययनले एकल जाति, भाषा, धर्म, संस्कृतिलाई प्राथमिकता दिने केन्द्रीकृत शासन प्रणालीका कारण नेपालका आदिवासी जनजाति, महिला, दलित जस्ता समुदायहरू सीमान्तीयकृत हुनु परेको हुँदा अबको राजनीतिले सम्पूर्ण नेपालीलाई राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, भाषिक आदि सबै क्षेत्रमा समान अवसर दिई एउटै मूलधारमा समेटनुपर्छ भन्ने समावेशी विचार स्थापित गरेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आदिवासी जनजाति, केन्द्रीकृत शासन, पितृसत्ता, लैङ्गिक पहिचान, सीमान्तीय चेतना ।

विषयपरिचय

नेपाली कविताको इतिहासमा उत्तरवर्ती चरण भन्नाले २०६२/२०६३ को जनआन्दोलनपछिका कवितालाई बुझिन्छ । यस चरणका कवितामा जातीय, क्षेत्रीय, लिङ्गीय र वर्गीय पहिचान र प्रतिनिधित्वको चेतनासहित सीमान्तीयकृत वर्गको आवाज मुखरित भएको पाइन्छ । उत्तरवर्ती चरणका कविहरूमध्ये श्रवण मुकारुड चालिसको दशकदेखि क्रियाशील कवि हुन् । उनका देश खोज्दै जाँदा (२०४९), हिउँको दरवार (गीतसङ्ग्रह, २०५३), जीवनको लय (२०६०) र बिसे नगर्चीको बयान (२०६७) कविताकृति प्रकाशित छन् । उनी आदिवासी जनजाति, दलित जस्ता सीमान्तीयकृत समुदायका आवाजलाई सशक्त रूपमा उठाउने कवि हुन् । उनका कवितामा सीमान्तीयकृत जाति र समुदायका पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतना पाइन्छ । बिसे नगर्चीको बयान सीमान्तीय चेतनाका दृष्टिले निकै सशक्त कृति हो । प्रगति राई उत्तरवर्ती चरणमा क्रियाशील कवियत्री तथा उपन्यासकार हुन् । उनका बादी विज्ञप्ति (२०६६) कवितासङ्ग्रह, लेखककी स्वास्नी (२०७०), बिसिएको

मृत्यु (२०७४) र थाङ्ग्रा (२०७९) उपन्यासहरू गरी चार कृतिहरू प्रकाशित छन् । उनका कवितामा पनि आदिवासी जनजाति, महिला, दलित आदि सीमान्तीय वर्गका आवाज बुलन्द गरिएको पाइन्छ । उनको बादी विज्ञप्ति सीमान्तीय चेतनाका दृष्टिकोणले सशक्त कृति हो । वियोगी काइँलाको नीलो सपना (२०७७) कवितासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । यसमा उनका २३ ओटा कविताहरू सङ्कलित छन् । यो कृति सीमान्तीय चेतनाका दृष्टिले निकै सशक्त रहेको छ । सुमिना सत्तरीको दशकमा क्रियाशील लेखक तथा कवयित्री हुन् । उनको बागी स्त्रीको आत्मकथा (२०८०) कवितासङ्ग्रह प्रकाशित छ । यो कृति नारी चेतना संवेदनाका दृष्टिले सशक्त कृति हो । त्यसै गरी जुनू राना पनि वर्तमानमा क्रियाशील कवयित्री हुन् । उनको रातो नदी (२०८१) कवितासङ्ग्रह प्रकाशित भएको छ । यो कृति नारी संवेदनाका दृष्टिले उत्तम कृति हो ।

उपर्युक्त कवि तथा कवयित्रीहरूका कविताका विषयमा केही परिचयात्मक र विश्लेषणात्मक समीक्षा भए तापनि सीमान्तीय चेतनाका आधारमा अध्ययन भएको पाइँदैन । त्यसैले प्रस्तुत लेखलाई उपर्युक्त कवि तथा कवयित्रीहरूका कवितामा सीमान्तीय चेतना अध्ययन गर्ने उद्देश्यतर्फ केन्द्रित गरिएको छ । उक्त उद्देश्यको परिपूर्तिका लागि यसमा श्रवण मुकारुङको बिसे नगर्चीको बयान, रामप्रसाद ज्ञवालीको मुक्तिमार्ग, प्रगति राईका आमासँग र आदिवासी फूलहरू, वियोगी काइँलाको आऊ बाघचाल खेलौं, सुमिनाको म भत्काउन अभ्यस्त छु, जुनू रानाका सीताहरू र पराई कविताहरूलाई मुख्य सामग्रीका रूपमा चयन गरी ती कवितामा सीमान्तीय चेतना के-कसरी प्रस्तुत भएको छ भन्ने कुराको विश्लेषण गरिएको छ । विश्लेषणका लागि यसमा सांस्कृतिक अध्ययनभित्र पर्ने पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतनालाई आधार बनाइएको छ । उपर्युक्त कवि/कवयित्रीहरूका कवितामा अध्ययन सीमित गर्नु यसको शोधसीमा हो ।

अध्ययनविधि

प्रस्तुत शोधकार्य उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा सीमान्तीय चेतनाको अध्ययनमा केन्द्रित छ । यसमा श्रवण मुकारुङ, रामप्रसाद ज्ञवाली, प्रगति राई, वियोगी काइँला, सुमिना र जुनू रानाका कविताहरूलाई प्राथमिक सामग्रीका रूपमा र सीमान्तीय चेतनाको सिद्धान्तका बारेमा लेखिएका समालोचनात्मक पुस्तक तथा लेखहरूलाई द्वितीयक सामग्रीका रूपमा उपयोग गरिएको छ । यो अनुसन्धान गुणात्मक प्रकृतिको रहेको छ, र सामग्रीहरूको सङ्कलन पुस्तकालयीय कार्यद्वारा गरिएको छ । यस अध्ययनका लागि वर्णनात्मक र विश्लेषणात्मक पद्धति अँगालिएको छ । यसमा सांस्कृतिक अध्ययनबाट विकसित सीमान्तीय चेतनाको सिद्धान्तलाई आधार बनाई निगमनात्मक विधिअनुरूप उपर्युक्त कविताहरूमा सीमान्तीय चेतना के-कसरी मुखरित भएको छ भन्ने कुरा हेरिएको छ ।

सैद्धान्तिक पर्याधार

सीमान्तीय चेतना भन्नाले राज्यशक्तिले गरेको शोषण र दमनका कारण सीमान्तीकृत बनाइएका जाति, वर्ग र समुदायका दुःख, पीडा, अनुभूति, आर्थिक दुरवस्था आदिबाट उत्पन्न प्रतिरोध चेतनालाई बुझिन्छ । साहित्यमा सीमान्तीय चेतना भन्नाले सीमान्तीकृत जाति र समुदायका आवाजलाई बुझिन्छ । साहित्यमा व्यक्त सीमान्तीय चेतना सत्ताशक्तिको शोषणको विरोधमा उत्पन्न हुन्छ, र यसले किनारामा पारिएका जाति र समुदायहरूको आवाजलाई मुखरित गर्दछ । नेपाली सन्दर्भमा सीमान्तीय चेतनाको कुरा गर्दा आदिवासी जनजाति, महिला, दलित जस्ता वर्गको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधलाई बुझिन्छ । साहित्य समालोचनामा

प्रयोग हुने सीमान्तीय शब्द सबाल्टर्नको पर्यायका रूपमा पनि प्रयोग भएको पाइन्छ । सबाल्टर्न शब्द निमुखा वर्गलाई चिनाउन प्रयोग भए तापनि यसले सीमान्तीय वर्गलाई नै बुझाउँछ । यस शब्दले सताब्दिऔँदेखि शोषित, पीडित, अपहेलित र सीमान्तीकृत वर्गलाई बुझाउँछ । सबाल्टर्न अध्ययन अभियान सन् १९८० का दशकमा रन्जित गुहाको नेतृत्वमा भारतीय इतिहासकारहरूको समूहले सुरु गरेका थिए । यसमा एडवार्ड सइद र गायत्री चक्रवर्ती स्पिभाक जस्ता विद्वान् समालोचकहरू संलग्न भएपछि सबाल्टर्न अध्ययन अझ बढी व्यापक बन्न पुग्यो (श्रेष्ठ, २०६८, पृ. २) । सांस्कृतिक अध्ययनको सुरुआत सन् १९६४ मा बेलायतको बर्मिन्ड्घम विश्वविद्यालयमा सेन्टर फर कन्टेम्पोरेरी कल्चरल स्टडिजको स्थापना गरी भएको थियो । यसका प्रवर्तकहरूमा रिचर्ड होगार्ड, रेमन्ड विलियम्स, डी.पी. थम्पसन र स्टुअर्ट हल थिए । यी संस्थापकहरूले संस्कृतिलाई वर्गीय, जातीय, क्षेत्रीय, लिङ्गीय आदि सन्दर्भहरूबाट अध्ययन गरेका छन् । यसैबाट प्रभावित भई साहित्यमा सीमान्तीय चेतनाको अध्ययन गर्ने परिपाटी विकसित भएको हो ।

साहित्यमा सीमान्तीय चेतनाको अध्ययन गर्ने केही मापदण्डहरू छन् । तीमध्ये पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतना मुख्य रहेका छन् । पहिचान शब्दले साहित्यिक कृतिभित्र प्रतिनिधित्व गर्न उभ्याइएको पात्र, उसको जाति, भाषा, धर्म, संस्कृति, पेसा आदिको चिनारीलाई बुझाउँछ । रमेश भट्टराईका अनुसार पहिचान जातिभित्रका व्यक्ति र समूहगत पक्ष हो । राजनीतिलाई केन्द्रमा राखेर अध्ययन गरिने पहिचानले समाज र संस्कृतिमा व्यक्ति र समूहको परिचयको खोजी गर्छ भने समाज र संस्कृतिमा अधिकारको व्यवस्थापन पनि गर्दछ (भट्टराई, २०७७, पृ. ८) । सञ्जीव उप्रेतीका अनुसार मानिसको व्यक्तिगत, सांस्कृतिक र राजनीतिक परिचय सांस्कृतिक अध्ययनको प्रविधिमाफत विश्लेषण गरिने एक प्रमुख विषय हो (उप्रेती, २०६८, पृ. २७८) । ज्ञानु अधिकारीका अनुसार जातीय पहिचान भएका साहित्यमा पूर्वजहरूको इतिहास, आफ्नो जातीय पहिचानको खोजी, मौलिक जातीय संस्कारहरूको निरन्तरतामा जोड, जातिविशेषका अस्तित्वबोध र चेतना जस्ता विषयहरू आएका हुन्छन् (अधिकारी, २०७८, पृ. १८) । यसरी हेर्दा जातीय पहिचान भन्नाले आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलित, निम्नवर्ग आदिको भाषा, लिपि, संस्कृति, रीतिरिवाज, इतिहास, पेसा जस्ता कुराको खोजीलाई बुझ्नुपर्छ । राजन मुकारुड भन्छन्- कुनै पनि जातिको पहिचान त्यस जातिमा पाइने सांस्कृतिक शब्द, विम्ब वा मिथकहरूमा कहीं न कहीं उजागर भइरहेकै हुन्छ । नेपाली भाषाको कविता अर्थात् साहित्यमा कुनै पनि जातिको जातीय शब्द, विम्ब वा मिथकहरू प्रयोग गरिनुले यो भाषाको साहित्यलाई नै अझ फराकिलो बनाउँछ (मुकारुड, २०६६, पृ. भूमिका) । प्रतिनिधित्व भनेको कुनै जाति, वर्ग, लिङ्गका मानिसको साहित्यिक कृतिमा उपस्थिति हो । स्टुअर्ट हलका विचारमा प्रतिनिधित्वको अर्थ भाषामाफत अर्थको उत्पादन हो (चैतन्य, २०७०, पृ. १४२-१६५) । साहित्यमा प्रतिनिधित्वको खोजी गर्दा कृतिमा सहभागी पात्रको उपस्थिति कुन रूपमा गराइएको छ, भन्ने कुराको खोजी गरिन्छ । प्रतिरोध भनेको चाहिँ शक्तिका विरुद्ध गरिने विद्रोह र आत्मरक्षाको आवाज हो । अर्थात् आफूमाथि शोषण गर्ने शक्तिका विरुद्ध आवाज बुलन्द गर्नु प्रतिरोध हो । सीमान्तीय चेतनाको अध्ययन शोषण र उत्पीडनको विरोधमा केन्द्रित हुने भएकाले यसमा प्रतिरोध चेतनाको पनि अध्ययन गरिन्छ । यस लेखमा उत्तरवर्ती नेपाली कवितामा आदिवासी जनजाति, महिला, दलित वर्गको सीमान्तीय चेतना के-कसरी मुखरित भएको छ, भन्ने कुराको विश्लेषण पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतनाका आधारमा गरी निष्कर्ष निकालिएको छ ।

विमर्श/विश्लेषण र निष्कर्ष

कवितामा मानवीय संवेदनाका विविध पक्षको उद्घाटन हुने भए तापनि उत्तरवर्ती चरणका कवितामा विशेष गरी आदिवासी जनजाति, महिला, दलित जस्ता सीमान्तीकृत समुदायहरूको सीमान्तीय चेतना मुखरित भएको पाइन्छ। तिनको क्रमिक विश्लेषण यसप्रकार छ :

बिसे नगर्चीको बयान कवितामा सीमान्तीय चेतना

श्रवण मुकारुडद्वारा रचित बिसे नगर्चीको बयान २०६२/२०६३ को जनआन्दोलनताका वाचित र पठित लोकप्रिय कविता हो। यसमा इतिहासको गर्भमा विलुप्त गोरखाको बिसे नगर्चीलाई प्रतिनिधिका रूपमा उभ्याइएको छ र त्यस पात्रकै माध्यमबाट दलित वर्गको सीमान्तीय चेतना प्रकट गरिएको छ, जस्तै-

मेरो हात भाँच्चियो
अब म हजुरका भारदारहरूलाई
लवेदा सिउन सकिदैन
नर्सिङ्गा फुक्न, सनई बजाउन
अथवा, कुनै मङ्गलगान
वा ऋतुगीत गाउन सकिदैन
मेरो खुट्टा भाँच्चियो
अब म हजुरको राज्यको पहरा गर्न सकिदैन
मेरो दिमागै ठिकमा छैन
अब म ठिक्कले बोल्नै सकिदैन
मालिक ! म बौलाएँ ।

(बिसे नगर्चीको बयान, पृ. १८)

यस कवितामा वक्ता 'म' पात्र रहेको छ। वक्ताको अभिव्यक्तिअनुसार ऊ लुगा सिउने, नरसिङ्गा र सनई बजाउने पेसा भएको मानिस हो। विवाह, व्रतबन्ध जस्ता शुभकार्य र कुनै मङ्गल कार्यमा नौमती बाजा बजाउने जुन समुदाय छ, त्यसलाई नेपाली समाजले अछुत वर्गमा राखेर सीमान्तीय बनाएको छ। उसले सिलाएका लुगा सबै जातका मानिसले लगाउँछन् तर यस्तो सिप भएको श्रमिक वर्गलाई शासक वर्गले आफूलाई कथित उपल्लो जातको मानेर उसलाई तल्लो जातमा राखेको छ। उसलाई दलित वर्गमा राखेर अपहेलना गरी अछुत बनाएको छ। त्यसैले आफूलाई अपहेलना गर्ने राज्यशक्तिका विरुद्ध व्यङ्ग्य गर्दै 'अब म बौलाएँ' भन्ने अभिव्यक्ति प्रकट गरिएको हुँदा यसमा प्रतिरोध चेतना सशक्त ढङ्गमा मुखरित भएको छ। त्यसै गरी अर्को एक उदाहरण हेरौं :

मेरो टाउको फनफनी घुमिरहेछ
जमिन आकाशतिर
आकाश जमिनतिर भइरहेछ
आँखा तिर्मिर तिर्मिर भएर

हजुरको शिर दशवटा देखिरहेछु
खोई मेरो पैताला कहाँनिर छ ?
कहाँनिर छ बिसे नगर्ची ?
मालिक म बौलाएँ ।

(बिसे नगर्चीको बयान, पृ. २१)

बिसे नगर्ची ऐतिहासिक पात्र हो । नेपाल राष्ट्रको एकीकरणमा उसको योगदान प्रेरणादायी र प्रभावकारी छ । इतिहासमा वर्णित भएअनुसार एकीकरण अभियानका लागि खर्च जोहो गर्न बिसे नगर्चीले पृथ्वीनारायण शाहलाई गोर्खा राज्यभित्रका बाह्र हजार घरधुरीबाट एकएक रूपैयाँ सहयोग जुटाउन सल्लाह दिएका थिए । यतिमात्र नभएर राज्य एकीकरणमा समेत बिसे नगर्ची, बानादार दमाई र मणिराम गाइने जस्ता व्यक्तिहरू सामेल भएका थिए । राष्ट्रनिर्माणमा महत्त्वपूर्ण योगदान दिने बिसे नगर्चीका सन्तानहरू भने आजको उत्तरआधुनिक युगमा आइपुग्दा समेत शोषित, दलित र अपहेलित हुनुपर्ने जुन स्थिति छ, त्यसको विरोध यस कवितामा पाइन्छ । शासकलाई दशओटा शिर भएको देख्नु निरङ्कुशता र राक्षसी प्रवृत्तिको प्रकटीकरण हो भने 'मालिक म बौलाएँ' भन्नु विद्रोह हो । 'मेरो पैताला कहाँनिर छ' भनेर प्रश्न गर्नु अधिकारको माग र प्रतिरोध चेतना हो ।

मुक्तिमार्ग कवितामा सीमान्तीय चेतना

रामप्रसाद ज्ञवालीद्वारा रचित मुक्तिमार्ग कविता वर्गीय चेतनासहित लेखिएको प्रगतीवादी कविता हो । यसमा वर्गीय पहिचानसहित निम्नवर्गको सीमान्तीय चेतना प्रकट गरिएको छ । यसमा निम्नवर्गको सीमान्तीय चेतना यस प्रकार अभिव्यक्त भएको छ :

रोष्ट्रै विद्वेषका बीज, फैलाई विषका जरा
छर्दै विभेदका नीति, धर्म, जात, परम्परा
जातभात पढाएर, बढाएर विभेद यो
हामीलाई लडाएर हाँस्ने सामन्तवाद हो ।

क्षेत्रीय मुक्तिका युद्ध र युद्ध जातिवादका
लिङ्गीय मुक्तिका युद्ध र युद्ध धर्मवादका
मुक्त मानवका युद्ध होइनन्, बुझनुपर्छ यो
सबैको मुक्तिको मार्ग वर्गीय मुक्ति-मार्ग हो ।

(मुक्तिमार्ग, पृ. २६३)

यसमा हामीलाई धर्म, जात, क्षेत्र, लिङ्ग जस्ता विभेदका नीति सिकाउँदै एकअर्काबिच विद्वेष छर्ने र लडाउने कार्य सामन्तवादले गरेको हो । क्षेत्र, लिङ्ग, जात, धर्म आदिको मुक्तिका लागि लडिने लडाइँले मानिस मानिसबिच युद्ध मात्र गराउँछ । वर्गीय पहिचानसहितको क्रान्तिबाट स्थापित समाजवादले मात्र मानिसलाई सबै प्रकारका विभेदबाट मुक्ति दिन सक्ने भएको हुँदा वर्गीय मुक्तिमार्गमा लाग्न यसमा आह्वान गरिएको छ । यस अभिव्यक्तिले निम्न वर्गको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोधको बाटो देखाएको छ । यसमा अभिव्यक्त वर्गीय चेतना सीमान्तीय चेतना हो ।

आमासँग कवितामा सीमान्तीय चेतना

प्रगति राईद्वारा रचित आमासँग कवितामा नारी वर्गको सीमान्तीय चेतना पाइन्छ। पितृसत्ताका कारण नारी वर्ग सामाजिक, आर्थिक र सांस्कृतिक दृष्टिकोणले सीमान्तमा पारिएका छन्। तिनै सीमान्तीय नारीहरूहरूमाथि गरिने हिंसा, अपहेलना, विभेद आदिबाट प्रतिरोधका स्वरहरू उत्पन्न हुन्छन्। अर्थात् जहाँ नारीहरूमाथि अन्याय, अत्याचार, शोषण, विभेद, वञ्चितकरण गरिन्छ, त्यहाँ उनीहरूको हक-अधिकार र शोषणका विरुद्ध आवाज उठ्न थाल्छ। यसरी नारीहरूमाथि हुने शोषण र विभेदको प्रतिकारमा उठ्ने आवाजहरू नै नारी प्रतिरोधका स्वरहरू हुन्। प्रगति राईको आमासँग कवितामा नारीहरूको सीमान्तीय चेतना यसप्रकार व्यक्त भएको छ :

जुन दिनदेखि यो राज्यले
मुन्दुम जलाएर अर्कै ग्रन्थहरूलाई हुर्कायो
त्यही दिनदेखि
कम्मरमा भिरेको खुर्पा जङ्गलमा फालिराखेर
मन्दिरअघि लाम लागेका सुम्निमाहरू
वधूशिक्षाका नङ्ग्राहरूले चिथोरिए
लोग्नेको खुट्टा पखालेको पानीले नुहाउन बाध्य पारिए
अथवा, शास्त्रहरूबाटै बलात्कृत भए
त्यही दिनदेखि
छोरी जन्मँदा आमाहरू रुन थाले
म जन्मँदा पनि तिमी रोएकी थियौ रे
होइन र ? (आमासँग, पृ. १५)

किराँत राईहरूको मुन्दुममा महिलाहरू शोषित भएको कुनै कथा आउँदैन। उनीहरूले जहिल्यै विजय हासिल गरेका कथाहरू छन् तर नेपाल राज्यद्वारा संरक्षित धार्मिक ग्रन्थ, शास्त्र र आख्यानहरूमा जहिल्यै महिलाहरूलाई तल पारिएको छ। यस कवितांशमा राज्यले जुन दिनदेखि मुन्दुम जलाएर अर्कै ग्रन्थहरू हुर्कायो त्यसै दिनदेखि सुम्निमाहरू वधूशिक्षाको नङ्गाले चिथोरिए अर्थात् शोषणमा परे भन्ने भाव व्यक्त गरिएको छ। यसले नेपाली समाजको प्राचीन इतिहासमा नारीहरू शोषणमा नपरेको तर अहिले आएर उनीहरू लोग्ने नामको पुरुषको खुट्टा पखालेको पानी खान बाध्य पारिएको कुरा व्यक्त गरी छोरी जन्मँदा गर्व गर्नुपर्नेमा स्वयं जन्म दिने आमाहरू नै रुन थालेको दृश्य बिम्बात्मक रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ। यसमा वर्णित सुम्निमा नेपाली नारीहरूको प्रतिनिधि पात्र हो। सुम्निमाहरू वधूशिक्षाका नङ्ग्राहरूले चिथोरिएको र लोग्नेको खुट्टा पखालेको पानीले नुहाउन बाध्य बनाइएको जुन अवस्था यसमा प्रस्तुत गरिएको छ, त्यसले नेपाली समाजमा नारीहरूको अवस्था दयनीय रहेको देखाउँछ। त्यसैले राज्यद्वारा संरक्षित यी शास्त्र, ग्रन्थ र आख्यानहरूले निर्माण गरेको विभेदकारी विचार आफूले नमान्ने कुरा यसरी व्यक्त गरिएको छ :

त्यो मुन्दुमको कथा फेरि भन आमा !
कि यो राज्यद्वारा संरक्षित

यी ग्रन्थहरूमा, शास्त्रहरूमा या आख्यानहरूमा
जो म आँखाको तारो भएकी छु
अब मान्दिन ।

(आमासँग, पृ. १६)

हाम्रो समाज छोरी जन्माउँदा अभै पनि नाक खुम्च्याउँछ । छोरीलाई जन्मजात अर्काको नासो वा वस्तु जस्तो ठानेर पहिचान गराइन्छ । छोरी भएर जन्मेपछि अर्काको घर जाने जात भनेर समाजले बुझेको छ र त्यसरी नै पढाउन थालिन्छ । यसमा नारीलाई अपहेलना गर्ने परम्परित शास्त्र र आख्यानहरूमा वर्णित कुप्रथा अब आफूले नमान्ने भाव व्यक्त गर्दै प्रतिरोध चेतना प्रकट गरिएको छ । कुप्रथाको प्रतिरोध सीमान्तीय चेतनासहितको विद्रोह हो ।

आदिवासी फूलहरू कवितामा सीमान्तीय चेतना

प्रगति राईद्वारा रचित आदिवासी फूलहरू कवितामा आदिवासी जनजातिहरूको सीमान्तीय चेतनालाई अभिव्यक्त गरिएको पाइन्छ । यसमा आदिवासी जनजातिहरूको पहिचान र सांस्कृतिक सौन्दर्यको वर्णन पाइन्छ, जस्तै-

आयातित बर्सादीले छोपिंदै आएको हाम्रो भाषा
प्लास्टिक बालेर डढाइँदै आएको हाम्रो लिपि
उत्खनन गर्नु छ हामीले
निधारमा खरानीको टिका लगाएर भन्छौं
दुङ्गे अक्षरको सर्त कसम !
एकैचोटि उडाउनु छ बर्सादी र प्लास्टिकको आगो
हामीले त विचारको आँधीबेहरी बन्ने निर्णय गर्छौं ।
उसो दुबो फाँटतिर हेर
त्यहाँ-
आदिवासी फूलहरूले देशसँग सोधिरहेका हुनेछन्-
'देश !
के तिमी हामीलाई रोक्न सक्छौ ?'

(आदिवासी फूलहरू, पृ. ७)

यसमा आदिवासी जनजातिहरूको भाषा, लिपि, सभ्यता, संस्कृति आदि सबै हराउँदै गएकोप्रति चिन्ता व्यक्त गर्दै त्यसको उत्खननका लागि दृढसङ्कल्प गरिएको छ । यसमा आफ्नो जातिको पहिचान स्थापित गर्ने जुन दृढसङ्कल्प गरिएको छ, त्यसलाई रोक्न सक्छौ भनेर प्रश्न गर्दै आदिवासी जनजातिहरूको हक-अधिकार प्राप्तिका लागि उठेका आवाजहरूलाई कसैले दबाउन नसक्ने प्रतिरोध चेतना प्रकट गरिएको छ ।

आऊ बाघचाल खेलौं कवितामा सीमान्तीय चेतना

वियोगी काइँलाद्वारा रचित आऊ बाघचाल खेलौं सीमान्तीय चेतना भएको कविता हो । वियोगी काइँला आदिवासी जनजाति, दलित, महिला जस्ता सीमान्तीय जनताका आवाज बुलन्द गर्ने कवि हुन् । यस

कवितामा जनजाति, मधेसी, महिला, दलित वर्गको सीमान्तीय चेतना प्रबल रूपमा अभिव्यक्त भएको पाइन्छ । यो कविता पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतनाका दृष्टिले सशक्त छ, जस्तै-

सिंहदरबारमा राखिएको
ऐनामा खोइ देखियो त !
हाम्रो नाक
हाम्रो मुख
हाम्रो आँखा
हाम्रो रूपरङ्ग-आकृति !
ए भूमिपुत्र हो
ए जनजाति
ए मधेसी
ए दलित
ए महिला
ए सीमान्तकृत
ए किनाराकृत
ए अल्पसङ्ख्यक
सबै सबाल्टर्न !!!
खोइ हाम्रो अपनत्व यो कागतमा ?
एउटै रङ्गले मात्र कोरिएको संविधानमा ।

(आऊ बाघचाल खेलौं, पृ. ६५०)

सिंहदरबार नेपालको राज्य सत्ता सञ्चालन गर्ने प्रधानमन्त्रीको कार्यालय हो । सिंहदरबारमा प्रतिनिधि भएर जाने जनप्रतिनिधिहरूमा आदिवासी जनजाति, मधेसी, दलित, महिला आदिको उचित प्रतिनिधित्व नपाइएपछि यसमा प्रतिरोध चेतना प्रस्तुत गरिएको छ । राज्यका निकाय र संविधानमा उपर्युक्त सीमान्तीय जनताको समावेशी प्रतिनिधित्व नभएपछि त्यसका विरुद्ध प्रतिरोध आवाज बुलन्द गर्नु सीमान्तीय चेतना हो ।

म भत्काउन अभ्यस्त छु कवितामा सीमान्तीय चेतना

सुमिनाद्वारा रचित म भत्काउन अभ्यस्त छु कवितामा नारी वर्गको सीमान्तीय चेतना अभिव्यक्त भएको छ । सुमिनाका कवितामा नारी पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतना सशक्त रहेको छ । पितृसत्ताका कारण नेपाली नारीहरू सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक र राजनीतिक हरेक दृष्टिकोणले सीमान्तीयकृत बनाइएका छन् । चेतनाको कमीले आम नेपाली नारीहरू आफूमाथि भइरहेका शोषण र बन्धनको प्रतिरोध गर्न सक्दैनन् । सुमिनाका कवितामा भने नारी विद्रोहका स्वरहरू सशक्त रूपमा उठाइएका छन्, जस्तै-

यही मस्तिष्कले भत्काएर
कृविचारको महल
निर्माण गरेकी हुँ आफूभित्र

नयाँ चेतनाको घर
मलाई मन्जुर छैन
माछा बनेर
सुन्दर अक्वेरियमभिन्न सजिन

(म भत्काउन अभ्यस्त छु, पृ. ३०-३१)

यस कवितांशमा वक्ताका रूपमा प्रस्तुत 'म' पात्र नेपाली नारीहरूको प्रतिनिधि पात्र हो । यसमा आफैँभिन्न भएका कुविचारको महल भत्काएर नयाँ चेतनाको घर निर्माण गरेको भाव व्यक्त गरिएको छ । त्यसै गरी सुन्दर अक्वेरियमभिन्न राखिएको माछा जस्तो पितृसत्ताको कैदभिन्न आफू सजिन मन्जुर नभएको भाव पनि यसमा व्यक्त गरिएको छ । यसले वर्तमान नेपालमा नारीको अवस्था प्रस्तुत गरी नारीहरूमाथि हुने कुनै पनि प्रकारका बन्धनहरूमा सजिएर बस्न आफू तयार नभएको प्रतिरोध चेतना प्रकट गरेको छ । यसमा नारी स्वतन्त्रताको पक्षमा बन्धनका संरचना र सीमाहरू भत्काउन आफू निरन्तर लाग्ने भाव यस प्रकार प्रकट भएको छ :

त्यसैले मैले भत्काएँ
मलाई अप्रिय लाग्ने एक एक बन्धनहरू
मलाई साँघुरो दायरामा सीमित गर्ने लक्ष्मणरेखाहरू
भत्काउँदै भत्काउँदै जाने छु निरन्तर
मलाई जकडेर राख्ने सम्पूर्ण सीमाहरू ।

(म भत्काउन अभ्यस्त छु, पृ. ३१)

सीताहरू कवितामा सीमान्तीय चेतना

जुनु रानाद्वारा रचित सीताहरू नारी संवेदनायुक्त कविता हो । यसमा नारी वर्गको सीमान्तीय चेतना सबल र प्रभावकारी देखिन्छ । नारी वर्गको सीमान्तीय चेतना प्रकट भएको कविताको एक अंश यस प्रकार छ :

पूज्य छिन् आज पनि- 'शास्त्रकी सीता'
तिरस्कृत छन् 'राज्यका सीताहरू'
चिन्ता उत्तिकै छ शास्त्रकी सीताको
जसका लागि बन्द गरिन्छन् सिनेमा हलहरू
बन्छ राष्ट्रिय बहस तर मुक छ दुनियाँ
राज्यका सीताहरूका निमित्त ।

(सीताहरू, पृ. २२)

यसमा रामायण ग्रन्थमा वर्णित सीतालाई माध्यम बनाएर आम नेपाली युवतीहरू तिरस्कृत हुनु परेको विचार व्यक्त गरिएको छ । यसमा सीतालाई आम नेपाली चेलीहरूको प्रतिनिधि पात्रका रूपमा उभ्याइएको छ । नेपाली समाज काव्यिक पात्र सीतालाई लक्ष्मीको अवतार मानी पूजा गर्दछ, तर तिरस्कृत भएर बाँच्न विवश आम नेपाली चेलीहरूको दुःखमा बोल्दैन । पौराणिक पात्र सीताको अपमान भएको महसुस गरी त्यसको विरोधमा सिनेमा हलहरू बन्द गरिन्छन् तर आम नेपाली चेलीहरू अपमानित र तिरस्कृत हुँदासमेत नेपाली

समाज मुकदर्शक बन्छ । यसरी नेपाली नारीहरूप्रति हुने विभेदलाई चित्रण गरिएको हुँदा यसमा नारीहरूको पहिचान र प्रतिनिधित्व प्रकट भएको छ ।

पराई कवितामा सीमान्तीय चेतना

जुनू रानाद्वारा रचित पराई कविता नारी संवेदनाले भरिपूर्ण कविता हो । यसमा पनि नारी वर्गको सीमान्तीय चेतनालाई व्यक्त गरिएको पाइन्छ, जस्तै-

माइती भन्छन्-
तिमी पराईकी धन !
घरका भन्छन्-
तँ पराईकी छोरी !
रगत एकै
गर्भ एकै
छोरा घरको
छोरी परको
किन यस्तो विभेद !

(पराई, पृ. ४९)

यसमा नारीहरूप्रति हुने सामाजिक र आर्थिक विभेदको चित्रण गरिएको छ । नेपाली समाज छोरीलाई भन्दा छोरालाई प्राथमिकता दिन्छ । यस कवितामा छोरा र छोरीमा हुने विभेदका साथै छोरीलाई माइती र घरका दुवैले पराई सम्झने गलत संस्कारप्रति किन यस्तो विभेद भनेर प्रश्न गर्दै प्रतिरोध चेतना व्यक्त गरिएको छ ।

निष्कर्ष

उत्तरवर्ती चरणका नेपाली कविता विभिन्न विचार र प्रवृत्तिगत विविधताले समृद्ध छन् । यी कवितामा मानवीय संवेदनाका साथै जीवनका विविध पक्षको चित्रण पाइन्छ । यस चरणका कवितामा जातीय पहिचानका मुद्दा, राजनीतिक विकृतिका बिम्ब, पश्चगमनको विरोध, अग्रगमनको वकालत, समावेशिता, उत्तरआधुनिकतावादी दृष्टिकोण आदि अनेक विषय समेटिएका छन् । यी विविध विषयहरूमध्ये सीमान्तीय चेतना प्रखर रूपमा व्यक्त भएको पाइन्छ । यी कवितामा आदिवासी जनजाति, महिला र दलितहरूको पहिचान, प्रतिनिधित्व र प्रतिरोध चेतना निकै सशक्त ढङ्गमा उठाइएको पाइन्छ । उपर्युक्त कवि तथा कवयित्रीहरूका विश्लेषित कवितामा सीमान्तीय चेतनाका जुन स्वरहरू पाइएका छन् तिनले नेपालका आदिवासी जनजाति, नेपाली नारी, दलित आदि वर्गका समस्या, उनीहरूमाथि हुने अन्याय, अत्याचार जस्ता कुराहरूलाई सशक्त ढङ्गमा अभिव्यक्त गरेको पाइन्छ । यस अध्ययनले परम्परित राज्य-सत्ताले गरेको केन्द्रीकृत शासनका कारण नेपालका आदिवासी जनजाति, महिला, दलित जस्ता सीमान्तीयकृत समुदायहरू पछाडि परेको हुँदा अबको राजनीतिले सम्पूर्ण नेपालीलाई राजनीतिक, आर्थिक, सांस्कृतिक सबै क्षेत्रमा समान अवसर दिई एउटै मूलधारमा समेट्नुपर्छ भन्ने समावेशी विचार स्थापित गरेको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

सन्दर्भ-सूची

- अधिकारी, ज्ञानु (२०७८), *समकालीन नेपाली कवितामा पहिचानको स्वर*, काठमाडौं : नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- उप्रेती, सञ्जीव (२०६८), *सिद्धान्तका कुरा*, काठमाडौं : अक्षर क्रियसन्स नेपाल ।
- काइँला, वियोगी (२०७६), 'आऊ बाघचाल खेलौं', *इतर कविता*, काठमाडौं : इतर अभियान ।
- ज्ञवाली, रामप्रसाद (२०७३), 'मुक्तिमार्ग', *प्रज्ञा समकालीन प्रतिनिधि* नेपाली छन्दकविता, काठमाडौं: नेपाल प्रज्ञा प्रतिष्ठान ।
- भट्टराई, रमेश (२०७७), *आधुनिक नेपाली उपन्यासको सांस्कृतिक विश्लेषण*, काठमाडौं : भुँडी पुराण प्रकाशन ।
- मुकारुड, श्रवण (२०७९), 'बिसे नगर्चीको बयान', *बिसे नगर्चीको बयान*, काठमाडौं : साङ्ग्रिला बुक्स ।
- राई, प्रगति (२०६६), *बादी विज्ञप्ति, हडकड* : सृजनशील साहित्य समाज ।
- राना, जुनू (२०८१), 'सीताहरू', *रातो नदी*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- राना, जुनू (२०८१), 'पराई', *रातो नदी*, काठमाडौं : रत्न पुस्तक भण्डार ।
- मुकारुड, राजन (२०६६), 'कवितामा प्रयोग भएका किराँत शब्द, बिम्ब र मिथकहरूबारे', *बादी विज्ञप्ति, हडकड* : सृजनशील साहित्य समाज ।
- सुमिना (२०८०), 'म भत्काउन अभ्यस्त छु', *बागी स्त्रीको आत्मकथा*, काठमाडौं : इन्डिगो इड्क ।
- श्रेष्ठ, तारालाल (२०६८), *शक्ति, स्रष्टा, सवाल्टर्न*, काठमाडौं : डिस्कोर्स पब्लिकेसन ।